Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 71–85
doi:10.57573/be-ja.14.71-85
Papers / Статии

Article history:
Submitted 4 January 2024
Accepted 10 February 2024
Available online 20 June 2024

Светилището на Зевс и Хера (Στοβουστορηνοι ?) при Радомир

Марио Иванов [a]

[a] Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, София 1000, ул. „Съборна“ 2; slotarm74@gmail.com

The sanctuary of Zeus and Hera (Στοβουστορηνοι ?) near the town of Radomir

Mario Ivanov [a]

[a] Department of Classical archaeology, National institute of archaeology with museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna str., 1000 Sofia, Bulgaria; slotarm74@gmail.com

ABSTRACT

The article presents a critical approach to the archaeological complex at Arbanas quarter in the town of Radomir. Its excavator identified the site as important production and trade centre that was built near a sanctuary of Zeus and Hera. After its destruction ca. middle of 3rd c. AD, at the beginning of the 4th c. AD a walled Early Christian martyrial complex was built on the place with two single-apse buildings, subsequently transformed into a monastery. The thorough analysis of the available archaeological information allows to propose a different function of the site. According to it, a sanctuary of Zeus and Hera was established sometimes in the second half of the 1st c. AD. After its demolition by the raids of the Costobocs (170s AD) or the Goths (the middle of the 3rd c. AD) the sanctuary was rebuilt with walled *temenos* and two apse temples placed in a peristyle courtyard. Two votive altars reused as building material in the nearby villa at Bela voda quarter of Pernik most probably originate from the sanctuary in question. Both are dedicated to Zeus Στοβουστορηνος what was probably the local name under which the two deities were worshipped in the sanctuary at Arbanas.

KEYWORDS

Emporion, sanctuary, Zeus, Hera, Early Christian martyrion

Между 1983 г. и 1990 г. са проведени разкопки на обект, разположен върху западния склон на планината Голо бърдо, северно от гр. Радомир (обр. 1), край махала Арбанас, която днес е част от града (Lyubenova 1984, 87–88; 1985a, 26). Разкрит е архитектурен комплекс, ограден от стена, затваряща правоъгълно пространство с размери около 60 x 33[1] m и ориентация изток – запад (обр. 2). Западната стена е с дебелина 1,20 m, а останалите са по-тънки – 0,90 m. Градежът е от камъни на бял хоросан. В източната част на комплекса е проучена масивна правоъгълна постройка, свързана конструктивно с източната стена. Същата има вписана апсида с четири ниши и размери приблизително 9 x 8 m. От вътрешната страна на северната, западната и по-го-

1 Дадените в текста размери са изчислени според приложения мащаб към единствения публикуван план на обекта (вж. обр. 2).

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 M. Ivanov

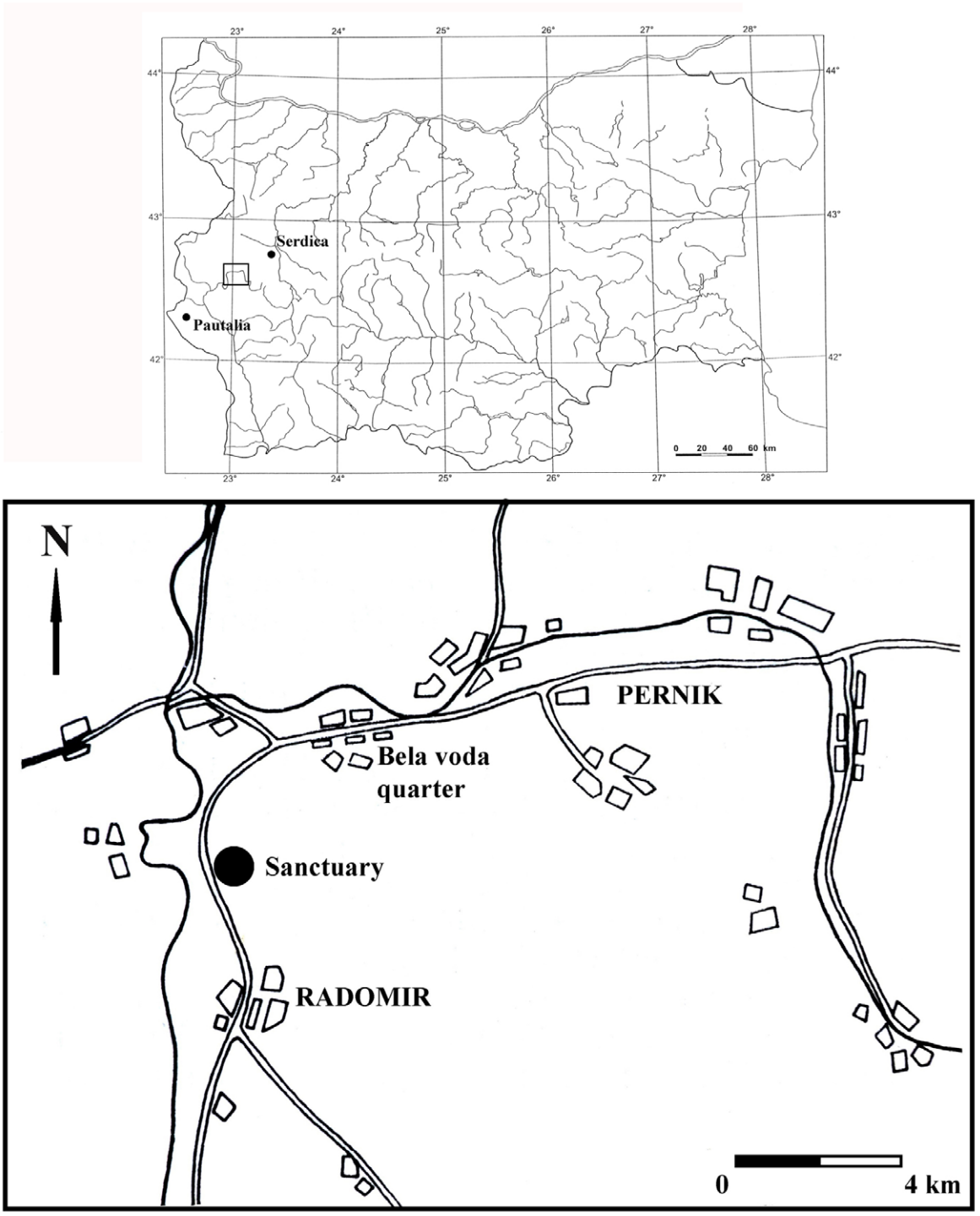

Обр. 1. Карта на България и местоположение на обекта (по Lyubenova 1985a, 26, obr. 1)
Fig. 1. Map of Bulgaria and the location of the site (after Lyubenova 1985a, 26, obr. 1)

лямата част от южната стена са разкрити „подложки на зидани колони“, разположени на около 5 m отстояние[2] от стените, за които се предполага, че са носили етаж, „еркерно изнесен напред към вътрешния двор“ (Lyubenova 1985a, 26). Ограденото пространство е разделено приблизително по средата от стена с посока североизток – югозапад, към която от запад е изградена на фуга втора идентична сграда с вписана апсида (Lyubenova 1985b, 147; Ljubenova 1999, 94–95).

2 От южната страна отстоянието е по-голямо – около 6 m.

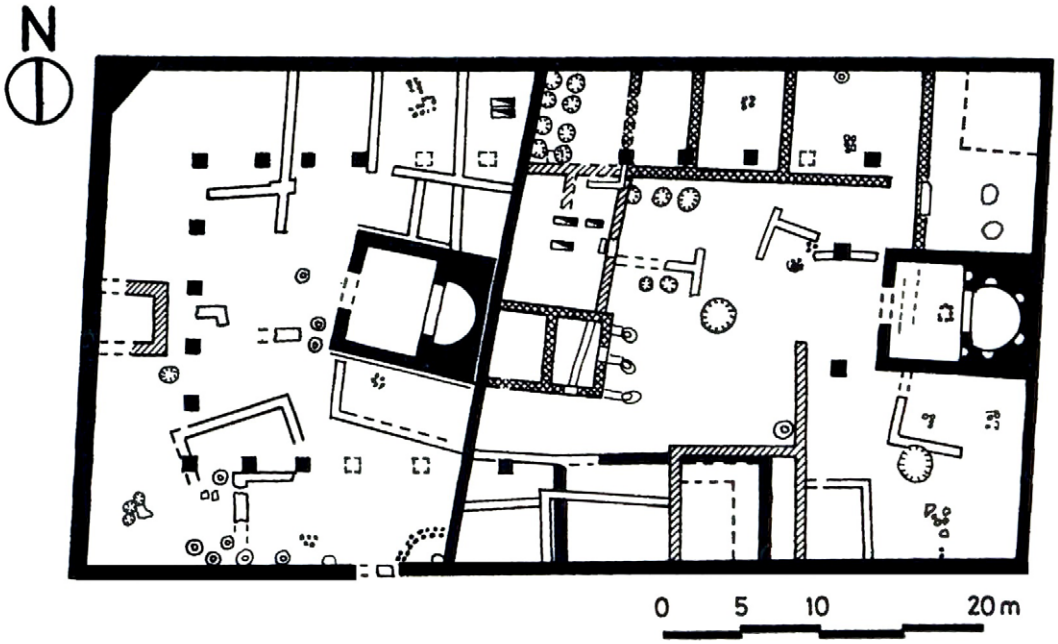

Обр. 2. План на обекта (по Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)
Fig. 2. Plan of the site (after Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)

Във вътрешността на ограденото пространство са проучени и други стени и части от по-ранни и по-късни постройки, както и серия вкопавания за долиуми и сметни ями (Katsarova 2005, 161–162). Възникването на комплекса се отнася към предримската епоха, когато се предполага, че тук е изграден металургичен център, от който са проучени три пещи и вероятно свързана с тях постройка. На няколко метра в североизточна посока е идентифицирано култово място, дефинирано от голям каменен блок (Lyubenova 2003a, 198). През следващия период (I – средата на III в.) тук функционира култов обект, чийто възход се „характеризира с високопродуктивно производство и пласмент (на място) и чрез панаири при светилището на множество дребни предмети“. Въз основа на находките се смята, че „на това място е развит култът към божества, покровители на жената с нейната фертилност (в по-широк аспект култ към плодородието, семейството и брака)“. Преустановяването на езическата култова дейност се поставя около средата на III в. (Lyubenova 2003a, 199; 2003b, 4; 2006, 253, 263). В „следващите столетия“ тук възниква некропол, в който са погребвани „очевидно и изтъкнати раннохристиянски мъченици“. Върху останките от езическа архитектура към началото на IV в. е изграден укрепен раннохристиянски комплекс, състоящ се от две „еднопространствени църкви с вписани апсиди“. Архитектурните особености на двете сгради „и някои аналогии[3] подсказват, че тук е оформен своего рода мартирион“, към който „в по-късен момент е организиран и манастир[4] с много долепени до оградите помещения“ (Lyubenova 2003a, 199). Раннохристиянският комплекс просъществува докъм края на IV в. В първата половина на V в.[5] върху руините от предходните периоди възниква селище с „дълбоко вкопани в скалистия терен“ жилища, чиито обитатели се „настанили дори в църквите“ (Lyubenova 2003a, 199; 2003b, 4).

Комплексът при Арбанас не е публикуван цялостно. Основният източник на информация са предварителните данни от ежегодните археологически отчети и серията статии, обнародвани на различни места (Lyubenova 1985a; 2003a; 2003b; 2006; 2008a; 2008b; Ljubenova

3 Паралелите не са упоменати.

4 Функцията на манастир се възприема и от В. Динчев (Dinchev 2006, 48, bel. 71).

5 Обитаването през V в. вероятно има два строителни периода (Lyubenova 1986, 94).

1999). Изказаните от авторката хипотези като цяло се репликират безкритично в последващи изследвания върху селищната и културна инфраструктура на региона (Chaneva-Dechevska 1999, 318; Katsarova 2005, 161–162; Valchev 2015, 246; Katsarova 2022, 158). Внимателният анализ на обнародваната информация за обекта позволява съществено преосмисляне на неговата архитектурна специфика и функционална идентификация[6]. По-долу ще бъде предложен критичен анализ на известната информация и лансираните хипотези.

Предримски структури. Наличната в публикациите информация за първия период от съществуването на комплекса е твърде оскъдна и непрецизирана. Представени са отделни твърдения, които не са аргументирани с илюстрации на съответните структури и материали. Съобщава се за пещи, свързани с обработката на определени суровини (Lyubenova 1985a, 27, obr. 3). Хронологията на последните се основава на откритата керамика, чиято връзка със съоръженията не е прецизирана. Културната същност на масивния каменен блок, регистриран недалеч от пещите, е също под въпрос. Открити са и монети от IV и II в. пр. Хр. (Filipova 2012, 513). С оглед на последващото развитие на комплекса, не изключвам възможността за практикуване на определени културни дейности на това място в началния период от неговото съществуване, макар за това да няма категорични свидетелства.

Светилище, производствен и търговски център от римския период. С втория хронологически период от съществуването на комплекса се свързват многобройните находки, преотложени „най-вече отвътре, покрай ниско разположената западна оградна стена“, както и в ями (Lyubenova 1985a, 29). Въз основа на големия им брой, проучвателката предполага производствена и търговска функция на обекта[7]. Към този период се отнася двуделна сграда с каменен градеж на розов (?) хоросан. „Останките от тази сграда стоят доста ниско спрямо основите на късните градежи и по-специално на близко разположената „западна църква“ (Lyubenova 2003a, 198–199). Единствената двуделна сграда върху общия план на обекта се намира непосредствено на изток от западната „църква“ (обр. 2) и е определена като „двуделно жилище в централната част“ от периода на Късната античност (Lyubenova 1990, 98). На друго място се споменават „три ранни постройки от римската епоха, които може да се свържат по време с периода на функционирането на емпориона и производствената дейност към езическото светилище“ (Lyubenova 1990, 98). Основанията за горното твърдение са неясни, а локализацията на тези сгради не е дадена, което препятства тяхната идентификация на плана на обекта.

В публикациите си В. Любенова не предлага функционална характеристика на разкритите архитектурни останки и същите не са обвързани по някакъв начин с находките и предполагаемата производствена и търговска дейност, извършвана на това място. При проучванията на обекта са открити и фрагменти от няколко оброчни плочки (три на Хера и една на Зевс), една подставка за статуйка с посветителен надпис на латински (на Зевс, Хера ?) и оловна плочка на Дунавските конници (Lyubenova 2008a, 56–61, 73–74, 84, obr. 20–24; 2008b).

Лансираната идентификацията на обекта като тържище (емпорион) и производствен център към светилище се базира изключително върху многобройните находки (особено от някои видове предмети), наличие на заготовки, дефектни и недоработени предмети и нумизматичния материал.

Количеството находки не може да бъде сигурно свидетелство за търговския характер на обекта, тъй като безспорното функциониране на светилище на това място предполага депони-

---

6 Обектът при Арбанас е посочен като паралел за културната сграда от светилището край Сексагинта Приста, с което очевидно се допуска езическа културна функция на коментирания тук комплекс с апсидни постройки (Varbanov 2013, 60).

7 Функцията на тържище се възприема и от С. Филипова (Filipova 2012, 519, note 5; 2015, 523).

рането на дарове и вотивни предмети в зависимост от популярността на светилището, продължителността на неговото функциониране, местоположението му и други фактори. Същите категории предмети[8], някои от които с идентична форма, произхождат например от светилището на Зевс и Хера при Копиловци (Katsarov 1915, 106–110, Tabl. XVIII–XIX).

За обекта е предположено производството на място на оловни огледалца, с аргумента, че при някои екземпляри рамките на огледалата не били орязани (Lyubenova 2008b, 197, note 92). Масовата и евтина продукция на тези вотиви не предполага старателно отношение към крайния вид на продукта. Могат да се приведат много примери за подобно третиране на огледалата, което не предпоставя непременно локално производство. При оловните плочки на Дунавските конници също се наблюдава подобна „небрежност“[9], което следва да се отдаде поскоро на непретенциозността на масовия потребител. Откритата на обекта оловна плочка на Дунавските конници също е отнесена към локалната продукция на Арбанас (Lyubenova 2008b, 197), но новите проучвания показаха изработката на този тип плочки в Сердика (Ivanov 2023, 224).

Внимателният анализ на обнародваната информация позволява обектът при махала Арбанас да се идентифицира като светилище на Зевс и Хера, а откритите материали следва да се свържат с практикуваната култова дейност. В последните си публикации проучвателката също клони към подобна идея (Lyubenova 2006, 253, 263; 2008a, 67). Разбира се, някаква производствена дейност, обслужваща нуждите на светилището и адептите, е напълно приемлива, особено за определени категории материали (например за изделията от кост). Идентифицирането тук на тържище и някаква сериозна производствена дейност с търговска насоченост е преувеличено и едва ли може да се разглежда като водеща характеристика на комплекса.

Функционирането на светилището се поставя между I и средата на III в. (Lyubenova 2003a, 199; Katsarova 2005, 162). Сред най-ранните находки е откритата фибула от тип 6 по Е. Генчева с датировка между средата на I в. пр. Хр. и средата на I в., както и монета на Раскупорис и Котис (Lyubenova 1985a, 32, 34, obr. 16б, 23; Gencheva 2004, 21–22). Споменават се и 5 монети на Клавдий, сечени в провинция Македония (Filipova 2012, 513). Бронзовите пръстени със змийски глави се отнасят към тип II по Л. Русева-Слокоска, датиран в I в. (Ruseva-Slokoska 1991, 75). Пръстенът с гема намира добри паралели сред подобни находки от втория и третия период на Сердика, чиято хронология е между последната трета на I и първата трета на II в. (Ivanov 2020, 235–236, cat. nos H3–H5, tabl. VII, LI). Публикуваните фибули принадлежат към тип 4б (втора половина на I – среда на II в.), тип 12а (II в.) и тип 17а (втора половина на II–III в.) по Е. Генчева (Gencheva 2004, 19–20, 36–37, 50). Обнародваните керамични лампи (Lyubenova 1985a, 34, obr. 20) са характерни за периода II–IV в., а т.нар. „глинен модел за изготвяне на калъпи за лампи“ (Lyubenova 1985a, 35, obr. 22) следва да се идентифицира като лампа от тип XLII, с датировка III–IV в. (Kuzmanov 1992, 47) или такава, закрепвана към кръгла керамична основа. Идентични екземпляри произхождат от светилището на Трите нимфи при Огняново, Пазарджишко (Katincharova 2000, 96, obr. II–III). Откритите костени игли и лъжички, бронзови звънчета, мъниста, обеци, бронзови инструменти[10], оловни огледала и фрагментите от мраморни вотивни плочки също са с широка хронология в I–III в. (срв. Riha 1990, 42, 77, 102; Recław 2002, 544; Kamisheva 2003, 23; Vladkova 2006, 271–272; Németh, Szabó 2010, 102). Пре-

8 Оловни огледалца, десетки костени игли за коса, бронзови гривни, бронзови пръстени, керамични лампи.

9 Срв. Malbašić 2021, cat. nos F01 075, F01 105; F01 108; H02 057; H02 059; H02 062; H02 086.

10 Предметите следва да се идентифицират като ушни сонди (Kirova 2010, 58). Големият им брой в градските центрове предполага тяхната употреба предимно като козметични инструменти (Riha 1986, 60).

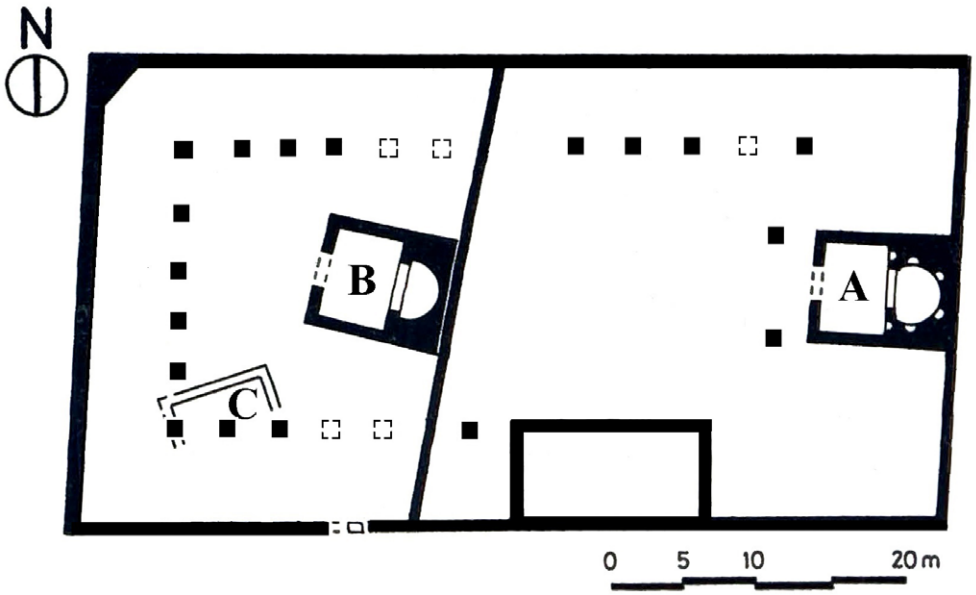

Обр. 3. План на светилището с двете апсидни култови сгради, разположени в перистилен двор (автор М. Иванов, по плана у Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)
Fig. 3. Plan of the sanctuary with the two cult apse-buildings in a peristyle courtyard (author M. Ivanov, after the plan in Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)

гледът на хронологически по-ясно дефинираните находки позволява началото на светилището да се постави най-вероятно още във втората половина на I в.

Според проучвателката „катаклизъм около средата на III в., доловен при предварителния оглед на нумизматичния материал, е сложил край на този цветущ център“ (Lyubenova 2003a, 199). Публикуваният нумизматичен материал от обекта показва сравнително равномерно разпределение на номиналите от средата–третата четвърт на III в. (Filipova 2012, 528–531). Представени са всички императори, а от тези „след средата на III в. са намерени значително повече монети: на Галиен – 33, на Клавдий Готски – 38, след които броят намалява, макар че, общо взето, е по-голям отколкото в предишния период“ (Lyubenova 1985a, 35). От обекта произхождат и 795 монети от периода между края на III и средата на V в. (Filipova 2020, 125). Публикуван е и фрагмент от латински посветителен надпис от „средата–края на III в.“ (Lyubenova 2008a, 62). Предвид изложените данни, не е ясно на какво се основава горното твърдение и към кое време следва да се отнесат засвидетелстваните разрушения и преизграждането на комплекса.

Раннохристиянски комплекс. След разрушаването на светилището върху неговите останки „в следващите столетия“ е издигнато правоъгълно укрепление с две едноделни „църкви“, в които са били погребани раннохристиянски мъченици, за чието почитане са изградени двете апсидни сгради (Ljubenova 1999, 94–95; Lyubenova 2003a, 199). В повечето публикации хронологията на тези структури не ясно указана. Само на едно място е посочено функциониране на „раннохристиянския“ комплекс от началото до края на IV в. (Ljubenova 1999, 95).

Предложената идентификацията на комплекса с двете апсидни постройки като раннохристиянски (мартириален/ манастирски) може да бъде оспорена въз основа на различни аргументи:

- планово-архитектурната схема на обекта при Арбанас с две сгради, разположени в перистилен двор (обр. 3) към момента няма паралели сред раннохристиянските комплекси от нашите земи; употребата на апсида, вписана в дебелината на източната стена е засвидетелствано само при една базилика от Монтана и църквата в м. Джанавар тепе (Chaneva-Dechevska 1999,

70); и в двата случая олтарното пространство е фланкирано от пастофори, архитектурно решение, характерно за т. нар. сирийски тип базилики (Lyubenova 1987, 149; Chaneva-Dechevska 1999, 318); ако се приеме за вярна хипотезата за мартириален комплекс, то разглежданият обект следва да се причисли към категорията „комеморативни църкви: базилики с една апсида и отделен гроб/свещено място“, разположено до основната сграда в атриум/двор към западната фасада на базиликата; в източното Средиземноморие и най-вече Сирия най-разпространената форма на ранен архитектурен план от тази категория е базиликата с централен кораб и една апсида, фланкирана от странични помещения (Balderstone 2007, 11); липсата на такива помещения в разглеждания комплекс поставят под съмнение правилността на идентификацията и коректността на паралелите;

- в публикациите на обекта няма информация за находки, свързани с християнския култ; самата проучвателка посочва, че освен вписаната апсида от изток липсват други доказателства за определянето на сградите като църкви (Lyubenova 1985b, 147); откритите стенописни фрагменти не съдържат индикации в тази насока; запазените части от такива подсказват оформянето на черен цокъл, над който са били разположени правоъгълни панели, имитиращи мраморна облицовка (Ljubenova 1999, 95); подобни полета с черен, червен и бял цвят са регистрирани и в стенописната украса на светилището на Асклепий Κειλαδηνος в гр. Перник, на Аполон и Тракийския конник при Сексагинта Приста, както и при интериорното оформление на доста от помещенията с предполагаемо културно предназначение по северната част на площада на Хераклея Синтика (Lyubenova 1980, 21; Stančev 2006, 238; Vagalinski 2022, 13–14, fig. 37, 44–47);

- използването на апсидните сгради за жилищни нужди през следващия хронологически период на комплекса (Lyubenova 2003a, 199) е доста показателно; през първата половина на V в., когато се датира последното селищно обитаване на обекта при Арбанас, християнството е вече утвърдена религия; раннохристиянските храмове заемат важно място в структурата на селищата и подобна десакрализация на мартириални или църковни сгради за жилищни нужди е трудно да се приеме;

- откритата оловна плочка на Дунавските конници е датирана от проучвателя към края на II – началото на III в., „но не по-късно от средата на III в.“ (Lyubenova 2008b, 197); реалната дата на плочката е не по-рано от последната четвърт на III и дори началото на IV в.; в Сердика, където се локализира тяхната изработка, тези плочки са засвидетелствани в археологически контексти от средата–втората половина на IV в. (Ivanov 2023, 223–224), което предполага употребата им и през първата половина на века; присъствието на подобна находка, свързана с езическите вярвания и практики, в раннохристиянска мартириална/манастирска среда изглежда твърде неприемливо;

- изграждането на раннохристиянски комплекс в извънградска среда още в началото на IV в. е слабо вероятно; традицията на езическите вярвания, обреди и практики е по-силна и продължителна именно в неурбанизираните части на провинциите, факт засвидетелстван по-добре на юг от Стара планина (Valchev 2021, 263); в голяма част от езическите светилища, особено от територите на Филипопол, Сердика и Пауталия, монетната циркулация продължава до края на IV – началото на V в. (Valchev 2015, 170–173; 2021, 259–262); дори епископските раннохристиянски храмове са рядкост в градските центрове преди средата на IV в. и започват да доминират едва след третата четвърт на IV в., тенденция, добре засвидетелствана за близката Сердика (Rizos 2013, 1012; Ivanov 2018, 118, 122).

Изложените наблюдения върху обнародваните данни за комплекса при Арбанас дават сериозни основания за съмнение в правилността на битуващата към момента функционална идентификация на обекта. Логиката на излаганите тук разсъждения предполага допускането,

че след претърпяно разрушение светилището е възстановено и е продължило да съществува най-малко до началните десетилетия на IV в. Освен монети, към този период могат да се отнесат и други материали: фрагментът от латински посветителен надпис, някои керамични лампи, вероятно част от т.нар. кръгови светилници, както и оловната плочка на Дунавските конници. Тези находки индикират човешко обитаване и култова активност в комплекса във втората половина на III – началото на IV в.

Архитектурният план на възстановеното светилище (обр. 3) следва добре известни модели на вътрешна организация на теменоса, при които култовата постройка е разположена в единия край на ограденото пространство и заобиколена с покрити портици. Подобни примери могат да се посочат от извънградските светилища на Асклепий Κειλαδεηνος в гр. Перник и на Ἥρος Ἥφαιστος при с. Телериг[11] (Lyubenova 1980, 20, obr. 3; Torbatov 2005, 90, obr. 5; Valchev 2015, 66–71). Подобна е и пространствената организация на два от храмовете в Сердика (Bobchev 1943, 219, obr. 311; Stancheva, Farkov 1977, 252–256, obr. 2–3; Valchev 2015, 68–70, obr. 23).

Езическите култови сгради с апсидно оформяне на единия край не са често срещани в светилищата от българските земи, но примери за такива има от Хисаря и от светилището на Аполон и Тракийския конник при Сексагинта Приста (Madzharov 1985, 90, obr. 2; Varbanov 2013, 57, fig. 39; Valchev 2015, 58–59, obr. 17). Малката постройка с апсида от изток при с. Ручей, Крумовградско, е интерпретирана също като светилище на Тракийския конник, макар да не се изключва и възможността да е представлявала по-късна църква (Gerasimov 1939; Valchev 2015, 58). Оформяне на ниши в стените е засвидетелствано при споменатата апсидна постройка в Хисаря, интерпретирана като храм на Асклепий (Madzharov 1985, 89–94; Valchev 2015, 295). В северната част на площадния комплекс на Хераклея Синтика са проучени серия засводени помещения, три от които с по-голям размер и апсиден завършек с ниша на северната страна. За последните е допусната функция на светилища (Vagalinski 2022, 15, note 14).

Храмови сгради с апсида са известни също от Поролисум (Szabó 2015, 294, fig. 36–37), Камбодунум (Szabó 2022, 80, fig. 4.3), Трир (Trunk 1991, 225, Abb. 168, 229–230, Abb. 170) и Сирия например (Gawlikowski 1989, 332, fig. 74, 338–339, fig. 79, b). Изключително близки паралели за култовите сгради при Арбанас предлагат т.нар. Umgangstempel 2 от Трир и храмът от Raḥleh (обр. 4), които са с подобни размери (12,57 x 9,27 m и 10,50 x 7 m) и вписана апсида (Trunk 1991, 229–230, fig. 170; Gawlikowski 1989, 338–339, fig. 79).

Изграждането на две култови постройки в светилището при Арбанас е съвсем логично, с оглед засвидетелстваното почитане на две божества – Зевс и Хера. Техният култ е много разпространен в територите на Пауталия и Сердика и изобщо в западнотракийските земи (Tacheva-Hitova 1981, 110–111; Valchev 2015, 118–121), а почитането на Хера е засвидетелствано епиграфски още към средата–третата четвърт на I в. (Ivanov 2004, 85). При разкопките на разположената съвсем близо вила в Пернишкия кв. Бела вода са открити фрагмент от оброчна плочка на Зевс и „два значителни епиграфски паметника, докарани за вторична употреба при ремонта на вилата, в които се съдържа името на Зевс с един местен епитет“ (Lyubenova 2008a, 59–60). Ремонтът на вилата е датиран след началото на V в. (Lyubenova 2003a, 195–196), което показва времето на пренасянето на въпросните паметници. Същите представляват варовикови ари, посветени на Зевс Στοβουστορηνος, наречен и „Спасител“ в единия от тях (Dimitrov 2014, 343–347, fig. 1, 1a, 2, 2a). Без да изключвам напълно възможността за съществуване на друго все още нелокализирано светилище на Зевс в района на вилата при кв. Бела вода (Lyubenova 2008a, 67), смятам за много по-вероятно тези паметници да са пренесени там от

11 Размерите на ограденото пространство на светилището при Телериг (около 60 x 40 m) са доста близки с тези на обекта при Радомир (около 60 x 33 m).

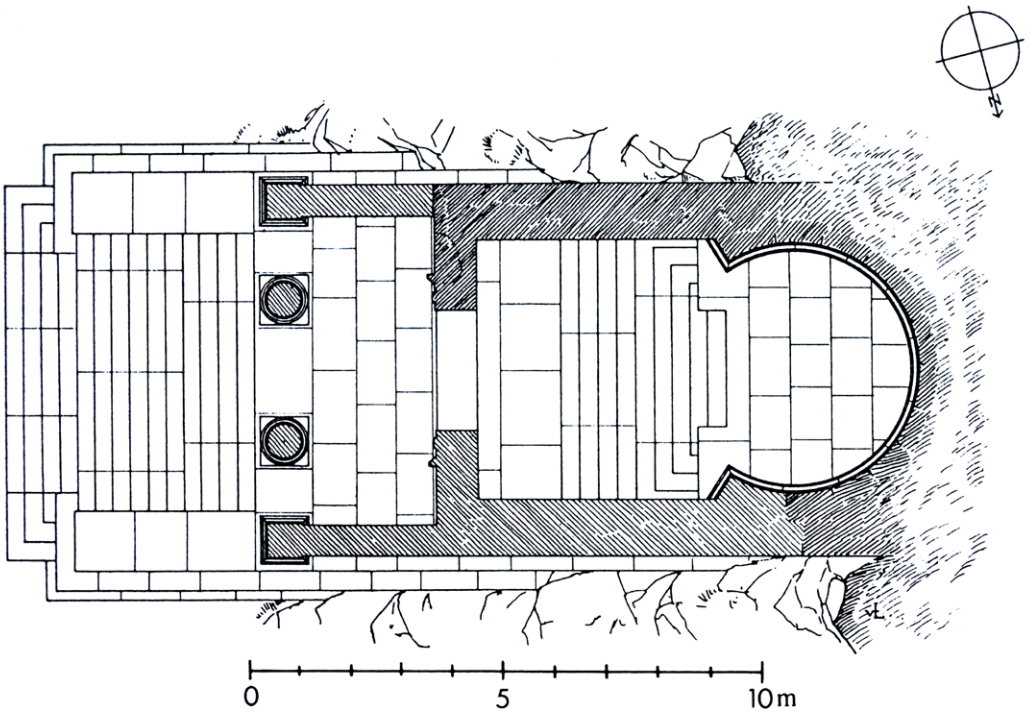

Обр. 4. План на апсидната култова сграда в Raḥleh (по Gawlikowski 1989, 338, fig. 79, a)
Fig. 4. Plan of the cult apse-building in Raḥleh (after Gawlikowski 1989, 338, fig. 79, a)

светилището при Арбанас, където културното почитане на Зевс и Хера е засвидетелствано с достатъчно материали. Хронологията на тяхното преизползване в градежа на вилата съвпада добре с предполагаемото време на прекратяване на функциите на разглежданото светилище. Предвид тези съображения културният обект при Арбанас с висока степен на сигурност може да се идентифицира като светилище на Зевс Στοβουστορηνος и Хера, вероятно носеща същия епитет.

Заключение. Анализът на комплексната археологическа информация за обекта при махала Арбанас на гр. Радомир показва, че предложените от проучвателя хипотези за функцията на комплекса не могат да се приемат безрезервно. Основно препятствие пред коректната интерпретация на археологическите структури е липсата на цялостна публикация на обекта и отсъствието на стратиграфска информация и контекстно обвързване на откритите материали. Независимо от това, критичният анализ на обнародваните данни позволява преосмислянето на функционалната същност на комплекса. В обобщен вид може да се предложи следната хипотеза:

- през римския период обектът при махала Арбанас на гр. Радомир възниква и се развива като извънградско светилище на Зевс и Хера (Στοβουστορηνοι ?);

- с първия период от съществуването му вероятно следва да се свърже сградата, разположена югозападно от западната апсидна постройка (обр. 3.C); с известна предпазливост същата може да се идентифицира като по-ранна култова сграда (храм); за възможно ограждане на теменоса и неговата вътрешна организация през този период няма никаква сигурна информация;

- след претърпян катаклизъм светилището е възстановено като архитектурен комплекс с две почти идентични култови постройки с вписана апсида и правоъгълен теменос, обхванат от оградна стена; главната култова сграда е източната, която е снабдена с по-голям вътрешен двор и заема доминантна позиция в комплекса; същата може да се интерпретира като храм на Зевс (обр. 3.A); в по-ниската, западна част от комплекса, долепена до вътрешната преградна стена, се разполага идентична култова сграда, вероятно посветена на Хера (обр. 3.B); косвено

указание за това е откриването на по-голямата част от материалите, свързани с женската идентичност, в ниската, югозападна зона на обекта (Lyubenova 1985a, 29; 1985b, 147); вътрешното пространство на теменоса е организирано като покрит портик, поддържан от зидани стълбове; правоъгълната сграда в югоизточната част на комплекса изглежда е синхронна на култовите постройки; същата е съобразена с южната колонада на портика и вероятно е изпълнявала помощни функции към храма на Зевс или към целия комплекс, които остават в сферата на догадките; конфигурацията на терена и архитектурната планировка позволяват да се допусне подход към комплекса от запад, макар че в обнародвания план липсва обозначение на такъв; на плана се забелязва прекъсване в южната стена, но дали същото маркира вход или просто разрушено място остава неясно; има данни за вход в източната стена (Lyubenova 1988, 118), който също не фигурира върху плана; в описания вид светилището просъществува най-вероятно докъм последната четвърт на IV в., когато е изоставено или подложено на разграбване;

- към края на IV – началото на V в. върху изоставения култов комплекс възниква селище, като дори двете култови сгради са използвани за жилищни нужди; към средата на V в. селището престава да съществува, вероятно вследствие на хунските инвазии през 40-те години на века;

- началото на култовото почитане тук може да се отнесе към втората половина на I в., а разцветът на светилището е във II–IV в.; дискусионно е времето на разрушаване на комплекса от първия период, респективно изграждането на следващия; проучвателката го свързва с „претърпян катаклизъм около средата на III в. (доловен по монетния материал)“, но публикуваният нумизматичен материал не показва прекъсване нито значително намаляване на циркулацията по това време; липсва и категорична информация за претърпени разрушения на селищни структури в Югозападна България по време на готските нападения в средата на III в. (Dinchev 1997, 134); от друга страна няма данни за възможни разрушения при нашествието на костобоките през 170 г., което причинява сериозни щети в Сердика и вероятно в Пауталия, укрепена също при управлението на Марк Аврелий (Ivanov 2021, 85, 94; Katsarova 2022, 102, 104); при липсата на ясно стратиграфско обвързване на постройките със синхронни материали е невъзможно категорично да бъде разрешен този въпрос; възможни са три хипотези:

1) светилището с една (?) култова сграда възниква към втората половина на I в. и съществува в този си вид до средата на III в., когато е разрушено; новият култов комплекс с двете апсидни сгради е изграден скоро след това и функционира докъм края на IV – началото на V в.;

2) светилището с една култова сграда функционира от втората половина на I в. до 70-те години на II в., когато е разрушено при нашествието на костобоките; към края на II – началото на III в. комплексът е възстановен във вида с двете апсидни постройки, който просъществува до края на IV – началото на V в.;

3) светилището възниква във втората половина на I в. като култово място без архитектурно оформление или останките от него (от нетрайни материали ?) не са идентифицирани на терен; в този вид светилището съществува до 70-те години на II в., когато е разрушено при нашествието на костобоките; към края на II в. комплексът е възстановен във вида с една сграда с възможен ограден теменос, като просъществува до средата на III в., когато отново е разрушен; след средата на века светилището е възстановено във вида с двете апсидни постройки, като функционира до края на IV – началото на V в.

И трите хипотези са възможни, като известно предпочитание може да се отдаде на втората от тях, предвид историческата конюнктура и използваната градежна техника (подобна на светилището на Асклепий Κειλαδεηνος в гр. Перник).

Критичният анализ на информацията за обекта при махала Арбанас позволява този важен комплекс да бъде идентифициран като значителен култов център, разположен най-веро-

ятно в близост до пътната станция Елея на провинциалния път Сердика – Пауталия – Стоби[12]. Идентификацията на обекта като раннохристиянски комплекс е по-скоро априорна, основана на ориентацията и апсидния план на двете култови сгради и не се подкрепя от откритите археологически материали, плановите особености на комплекса и културно-историческата конюнктура.

Литература

Balderstone, S. 2007. *Early Church Architectural Forms: a theologically-contextual Typology for the Eastern Churches of the 4th–6th centuries.* Melbourne: Australian Institute of Archaeology.

Bobchev, S. 1943. Hram na Sarapisa v Sofia. *Izvestia na Balgarskia arheologicheski institut* 14, 1940–1942 (otpechatano 1943), 218–222 (in Bulgarian).

Chaneva-Dechevska, N. 1999. *Rannohristiyanskata arhitektura v Balgaria.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski" (in Bulgarian).

Dimitrov, P. 2014. Neizdadeni nadpisi ot Pernishko i Breznishko. *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Pernik* 2, 343–352 (in Bulgarian).

Dinchev, V. 1997. *Rimskite vili v dneshnata balgarska teritoria.* Sofia: Agato (in Bulgarian).

Dinchev, V. 2006. *Rannovizantiyski kreposti v Balgaria i sasednite zemi (v diotsezite Thracia i Dacia)* (Razkopki i prouchvania 35). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey (in Bulgarian).

Filipova, S. 2012. Provintsialni bronzovi moneti ot razkopkite v mahala Arbanas, Radomir, obl. Pernik. In Paunov, E., Filipova, S. (eds) *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Izsledvania v chest na Ilya Prokopov ot priatelite i uchenitsite mu po sluchay negovata 60-godishnina.* Veliko Tarnovo: Faber, 513–537 (in Bulgarian).

Filipova, S. 2015. Coin Circulation along the Upper Struma River's Region during Late Antiquity (294–498). *Scripta Antiqua* 4, 521–550.

Filipova, S. 2020. *Moneti i monetna tsirkulatsia prez Kasnata antichnost (294–498 g.) po Gornoto i Srednoto techenie na reka Struma.* Sofia: ProVias (in Bulgarian).

Gawlikowski, M. 1989. Les temples dans la Syrie à l'époque hellénistique et romaine. In Dentzer, J.-M., Orthmann, W. (eds) *Archeologie et histoire de la Syrie II. La Syrie de l'époque achéménide à avènement de l'Islam* (Schriften zur vorderasiatischen Archäologie 1). Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, 323–346.

Gencheva, E. 2004. *Rimskite fibuli ot Balgaria ot kraia na I v. pr. n.e. do kraia na VI v. na n.e.* Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).

Gerasimov, T. 1939. Svetilishte na Trakiyskia konnik pri s. Ruchei. *Izvestia na Balgarskia arheologicheski institut* 13, 323–327 (in Bulgarian).

Ivanov, M. 2004. Nadpisat na stratega Διουζιης Δημοσθένους. *Arheologia* 1–2, 83–86 (in Bulgarian).

Ivanov, M. 2018. Function, Chronology and Urban Features of the Early Christian Cult Architecture in Serdica. – In Kirova, N. (ed.) *International Scientific Conference "The Basilica of St. Sofia during the Transition from Paganism to Christianity", Sofia, March 11-13, 2014* (Serdika – Sredets – Sofia 7). Sofia: Faber, 102–129.

Ivanov, M. 2020. *Serdica ot Klavdiy do Hadrian* (Razkopki i prouchvania 45). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey (in Bulgarian).

12 За пътя и локализацията на Елея вж. Tacheva 2004, 85–115; Katsarova 2005, 213–215; 2022, 168–169.

Ivanov, M. 2021. From Timber to Fortification: Development of Serdica from Claudius to Marcus Aurelius. – In Raycheva, M., Steskal, M. (eds) *Roman Provincial Capitals under Transition. Proceedings of the International Conference held in Plovdiv 04–07.11.2019* (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 61). Wien: Holzhausen, 79–98.

Ivanov, M. 2023. Lead Plaques of the So-called Danubian Riders from Serdica and the surrounding Territory. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 13.2, 209–232.

Kamisheva, M. 2003. Olovni ogledala ot Yuzhna Balgaria. *Izvestia na muzeite ot Yugoiztochna Balgaria* 20, 22–29 (in Bulgarian).

Katincharova, D. 2000. Keramichni kernosi ot svetilishteto na nimfite pri Ognianovo, Pazardzhishko. In Boshnakov, K. (ed.) *Jubilaeus III. Sbornik v pamet na prof. Boris Gerov*. Sofia: IK Gutenberg, 89–96 (in Bulgarian).

Katsarov, G. 1915. Svetilishteto na Zevsa i Hera pri Kopilovtsi (Kyustendilsko). *Izvestia na Balgarskoto arheologichesko druzhestvo* 4, 1914 (otpechatano 1915), 80–112 (in Bulgarian).

Katsarova, V. 2005. *Pautalia i neinata teritoria prez I–VI vek.* Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).

Katsarova, V. 2022. Kyustendil i kyustendilsko prez perioda I hil. pr. Hr. – VI v. sl. Hr. In Vachkov, D. (ed.) *Istoria na Kyustendil 1. Kyustendil ot drevnostta do osvobozhdenieto ot Osmanska vlast*. Sofia–Kyustendil: Institut za istoricheski izsledvania, 69–184 (in Bulgarian).

Kirova, N. 2010. *Meditsinata v provintsiyte Dolna Mizia i Trakia (I – kraya na III v.)* (Disertatsii 3). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey (in Bulgarian).

Kuzmanov, G. 1992. *Antichni lampi. Kolektsia na Natsionalnia arheologicheski muzey.* Sofia: Izdatelstvo na BAN (in Bulgarian).

Ljubenova, V. 1999. Malereifragmente zweier frühchristlicher Kirchen bei Arbanas. In Pillinger, R., Popova-Moroz, V., Zimmermann, B. *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 94–95.

Lyubenova, V. 1980. Mestopolozhenie i ustroystvo na svetilishteto. In Venedikov, I., Fol, A. (eds) *Trakiyski pametnitsi 2. Trakiyski svetilishta*. Sofia: Nuka i izkustvo, 15–27 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1984. Antichen proizvodstven tsentar kray mahala Arbanas do Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1983 g.* Smolyan, 87–88 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1985a. Antichen proizvodtsven i targovski tsentar kray Radomir (predvaritelno saobshtenie). *Arheologia* 3, 26–37 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1985b. Razkopki na antichniya proizvodstven i targovski tsentar kray Radomir prez 1984 g. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1984 g.* Sliven, 147 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1986. Razkopki nad mahala Arbanas kray Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1985 g.* Veliko Tarnovo, 1986, 93–94 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1987. Razkopki pri mahala "Arbanas" kray Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1986 g.* Razgrad, 149–150 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1988. Razkopki pri mahala "Arbanas" kray Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1987 g.* Blagoevgrad, 118–119 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1990. Razkopki pri mahala "Arbanas", Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1989 g.* Kyustendil, 98–99 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2003a. Antichni i rannovizantiyski selishtni strukturi ot rayona na Gorna Struma. In Ivanov, R. (ed.) *Rimski i rannovizantiyski selishta v Balgaria* 2. Sofia: Ivray, 183–201 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2003b. *Antichni nakiti ot razkopkite pri mahala Arbanas, grad Radomir. Funktsionalni i stilovi osobenosti* (Studeo ΑΡΧΕΟΛΟΓΙΚΑ 1). Sofia: ALEA.

Lyubenova, V. 2006. Izdelia ot kost ot razkopkite na antichnia kultov i proizvodstven kompleks pri mahala Arbanas (gr. Radomir). *Izvestia na Istoricheski muzey – Kyustendil* 13, 253–286 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2008a. Nepublikuvani obrochni pametnitsi ot rimskata epoha vav fonda na muzea v Pernik. *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Pernik* 1, 45–86 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2008b. Ikonka s izobrazhenie na t.nar. Dunavski konnitsi ot razkopkite pri mahala Arbanas, gr. Radomir. In Gencheva, E. (ed.) *Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Yugoiztochna Evropa prez antichnostta VI v. pr.Hr.–VII v. sl.Hr.* Veliko Tarnovo: Faber, 189–199 (in Bulgarian).

Madzharov, M. 1985. Novootkriti kultovi sgradi v Hisar i negovata okolnost. *Izvestiya na muzeite ot Yuzhna Balgaria* 11, 89–96 (in Bulgarian).

Malbašić, V. 2021. *U potrazi za neimenovanom boginjom: Kult podunavskih konjanika – paradigma ili zabluda.* Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma (in Serbian).

Németh, B., Szabó, A. 2010. To a Beautiful Soul Inscriptions on Lead Mirrors (Collection of Roman Antiquities, Hungarian National Museum). *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 46, 101–113.

Recław, J. 2002. Lead Mirrors from Novae: Current State of Research. In Giumlia-Mair, A. (ed.) *I bronzi antichi: produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso internazionale sui bronzi antichi, Grado – Aquileia, 22–26 maggio 2001*. Montagnac: Editions Monique Mergoil, 544– 548.

Riha, E. 1986. *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst 6). Römersmuseum Augst.

Riha, E. 1990. *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst 10). Augst: Römermuseum Augst.

Rizos, E. 2013. Galina Fingarova, Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011, 209 S., 199 Tafeln mit 350 Abb. *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 16, 1011–1019 (Review).

Ruseva-Slokoska, L. 1991. *Roman Jewelery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences.

Stančev, D. 2006. Ein Heiligtum des thrakischen Heros in Sexaginta Prista. In Conrad, S. et al. (Hrsg.) *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Arhäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes.* Langenweißbach: Beier & Beran, 237–251.

Stancheva, M., Farkov, Y. 1977. Novootkrit ezicheski hram v Serdika. *Izvestiya na balgarskoto istorichesko druzhestvo* 30, 249–276 (in Bulgarian).

Szabó, C. 2015. Sanctuaries of roman Dacia. *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 65, 255–340.

Szabó, S. 2022. Sanctuaries in Raetia: Space Sacralization in the Roman Religion at the Edges of the Roman Empire. *Cercetări Arheologice* 29.1, 63–82.

Tacheva-Hitova, M. 1981. Antichnye kul'ty doliny verhnei i srednei Strumy. In *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Blagoevgrad 20–24.IX.1977.* Sofia: Academie Bulgare des sciences, 105–118 (in Russian).

Tacheva, M. 2004. Teritoriata na Pautalia (II–III v.): granitsi i patishta. In Tacheva, M. *Vlast i sotsium v rimska Trakia i Mizia* 2. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 85–115 (in Bulgarian).

Torbatov, S. 2005. Ἥρος Ἥφαιστος (predvaritelni danni za antichnia kultov tsentar kray Telerig, Yuzhna Dobrudzha). In Stoyanov, T. et al. (eds) *Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova.* Veliko Tarnovo: Faber, 80–91 (in Bulgarian).

Trunk, M. 1991. *Römische Tempel in den Rhein- und westlichen Donauprovinzen. Ein Beitrag zur Architekturgeschichtlichen Einordnung römischer Sakralbauten in Augst* (Forschungen in Augst 14). Augst: Römermuseum.

Vagalinski, L. 2022. *Heracleia Sintica. Istoria chrez arheologia* (Archaeologia Bulgarica Supplement 4). Sofia: Nous (in Bulgarian).

Valchev, I. 2015. *Izvangradskite svetilishta v rimskata provintsia Trakia (I–IV v.)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski" (in Bulgarian).

Valchev, I. 2021. The Destruction of Pagan Sanctuaries in Thrace and Dacia (According to Data from the Territory of Present-Day Bulgaria). In Topalilov, I., Gerdzhikova, Z. (eds) *Annales Balcanici 1. Creation of the Late Antique World of the Balkans. Proceedengs of the Colloquium held in Sofia, November 8–10, 2018*. Sofia: Tendril PH, 257–267.

Varbanov, V. 2013. A Roman Sanctuary in Sexaginta Prista. In Alexandrescu, C.-G. (ed.) *Jupiter on Your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*. Bucharest, 55–60.

Vladkova, P. 2006. Obrabotka na kost i rog v savremennite balgarski zemi prez rimskata epoha i Kasnata antichnost. In Ivanov, R. (ed.) *Arheologia na balgasrkite zemi* 2. Sofia: Ivray, 245–287 (in Bulgarian).

The sanctuary of Zeus and Hera (Στοβουστορηνοι?) near the town of Radomir

Mario Ivanov

(summary)

Between 1983 and 1990, an archaeological site was excavated on the west slope of the Golo Bardo mountain to the north of Radomir town, district of Pernik (fig. 1). It is surrounded by a solid wall with dimensions ca. 60 by 33 m (fig. 2). The east side of the complex is occupied by a massive building (ca. 9 by 8 m) with an apse inscribed in the thickness of the eastern wall. The complex is divided into two parts by a wall with north-east – south-west orientation. A second building of identical size and plan is built adjacent to it. Masoned pillars run along the inner side of the outer wall at a distance of ca. 5 m. Several buildings, parts of walls, pits and other structures were excavated inside the walled precinct. Outside the walled complex, several pre-Roman kilns were excavated that have been used for metal processing. Between the 1st and the middle of the 3rd c. AD a sanctuary was attested together with the local manufacture of different objects and a market place for their distribution. Several votive plates of Zeus and Hera were discovered and a significant number of votive/ritual gifts – lead mirrors, rings, brooches, hair pins and sewing needles, bronze bells, beads, lamps, coins etc. According to the excavator, a walled Early Christian complex with two martyrial apse-buildings was built over the ruins of the sanctuary at the beginning of the 4th c. AD, which subsequently developed as a monastery in the next decades. During the first half of the 5th c. AD the walled space of the former Chrisitan complex was transformed into a humble fortified settlement.

The archaeological site at Radomir still lacks a proper publication. Pieces of information are scattered in many articles, concerning mainly the numerous finds. Nevertheless, there are serious grounds for reconsideration of the function of the site existing so far.

The ground plan of the so-called Early Christian remains (fig. 3) is quite unusual for a martyrial

or monastic complex. It finds no parallels among the synchronous sites from Bulgaria. The "Syrian" architectural type of the apse buildings, emphasized by the proponents of this interpretation, actually lacks its characteristic feature – *pastophoria* adjacent to both sides of the apse. In addition, not a single find related to the Christian faith and ritual practices is published from the site. The author herself writes that there are no other proofs for the Christian identification of the buildings except for their apses and orientation to the east. The reuse of the apse buildings for dwellings in the 5th c. AD is quite unusual considering their presumed sacred (martyrial) purpose. Some pagan cult activity during the second half of the 3rd – beginning of the 4th c. AD is indicated by several finds, especially by a late 3rd – early 4th c. AD lead plaque of the so-called Danubian riders found near the east building.

The plan of the complex actually is far more familiar to the pagan sanctuaries at Pernik and the village of Telerig, municipality of Krushari as well as two temples in *Serdica*. The use of apse-buildings in the pagan cult practices is attested at Hissarya, near *Sexaginta Prista*, near the village of Ruchei, municipality of Krumovgrad and at the *agora* complex of *Heraclea Sintica*. Very close parallels to the apse-buildings from Arbanas provide the so-called Umgangstempel 2 at Trier and especially the temple at Raḥleh (fig. 4).

The analysis of the available archaeological data allows reconsidering the existing hypothesis and proposing that the walled architectural complex with two apse- buildings is actually a sanctuary of Zeus and Hera, rebuilt on the place of an earlier sacred complex of the same deities. Two altars with inscriptions reused as building material in the nearby Late Roman villa at Bela voda quarter of Pernik probably originate from the sanctuary at Arbanas. The name of the deity on them is Zeus Στοβουστορηνος. The cult of Zeus and Hera was very popular in the western part of Thrace, especially the territories of *Serdica* and *Pautalia*, where the veneration of Hera is attested epigraphically as early as the middle–third quarter of the 1st c. AD. According to the coins and some other finds the functioning of the sanctuary could be traced most probably to the end of the 4th c. AD. The east apse building could be identified as a temple of Zeus (Στοβουστορηνος ?) because of its larger courtyard and dominant position in the complex (fig. 3.A). The west apse building should have been consecrated to Hera (fig. 3.B) as suggested by the findspots of the majority of objects for female use.

The sanctuary of Zeus and Hera most probably was organized here in the second half of the 1st c. AD. Some of the earlier architectural remains in the south-western part of the site could be identified as the first temple (fig. 3.C). After the demolition of the sanctuary by the raids of the Costobocs (170s AD) or the Goths (the middle of the 3rd c. AD) the sanctuary is rebuilt with walled *temenos* and two apse-temples placed at the end of a peristyle courtyard. The pagan cult practices most probably have been performed until the last quarter of the 4th c. AD when the sanctuary was abandoned or sacked by the Christians.